

УДК 82-343: 371.32

В. В. Гладишев,

доктор педагогічних наук

(Миколаївський національний університет

імені В.О. Сухомлинського)

НАЦІОНАЛЬНЕ І ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКЕ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ КАЗКИ ІВАНА ФРАНКА “ФАРБОВАНИЙ ЛИС” У 5-МУ КЛАСІ

Зазначимо, що вивчення літературних казок у 5-му класі, як це передбачено шкільною програмою з української літератури [3, с.14-15], відбувається після опанування школярами української міфології, творів, що належать до усної народної творчості. Безпосередньо ж йому передуює вивчення народних казок, такий підхід допомагає зберегти наступність, підтримати зацікавленість школярів чудовим світом фантазії, занурення в який дозволяє ним на рівні їхнього вікового й літературного розвитку зіставити мистецтво й життя, по-новому осмислити свої стосунки з друзями, батьками, вчителями, довкіллям.

З нашого погляду, окрім позитивного морального впливу на учнів, вивчення літературних казок, створених видатними письменниками, має значний виховний потенціал, оскільки відбувається залучення п'ятикласників до найкращих зразків мистецтва слова. Тобто, йдеться про моральне-естетичне виховання п'ятикласників, про формування їхніх моральних якостей та естетичних смаків.

Відповідно відзначені вище чинники мають суттєво підвищити увагу вчителів до вивчення літературної казки у 5-му класі.

Як відомо, саме казка “Фарбований Лис” розпочинає знайомство п'ятикласників із українською літературною казкою, і така побудова шкільної програми, на нашу думку, є цілком виправданою: казки Івана Франка вирізняються блискучим використанням зображально-виражальних

можливостей української мови, оригінальним осмисленням традиційних казкових образів, бездоганною морально-естетичною позицією письменника. Сукупність цих навчально-виховних чинників робить вивчення казок невичерпаним джерелом морально-естетичного досвіду учнів.

Додамо також: досвід засвідчує, що казку Франка п'ятикласники читають й обговорюють зацікавлено, вона приваблює школярів оригінальним сюжетом, цікавою розповіддю, блискучою українською мовою.

Потрібно зауважити, що автори шкільних підручників, методисти, вчителі-практики приділяють багато уваги вивченню казки “Фарбований Лис”. Можна сказати, що вчитель належним чином підготовлений до вивчення цього твору.

Зважаючи на це, хочемо звернути увагу вчителів на деякі аспекти осмислення тексту казки, без чого, з нашого погляду, процес осмислення п'ятикласниками морально-естетичної позиції письменника буде мати певні труднощі.

Осмислення художньої деталі в єдності її з авторським задумом, з'ясування ролі художньої деталі як одного із засобів вираження морально-естетичної позиції письменника є важливим чинником підвищення якості літературної освіти школярів. Тому що саме художня деталь, яку читачі сприймають як невід'ємну складову художньої тканини літературного твору, дозволяє “розгадати” його підтекст, виявити те “приховане”, без чого існування й рецепція будь-якого явища мистецтва стають лише джерелом і сприйняттям інформації.

Починаючи осмислення казки Івана Франка, потрібно згадати, що ім'я Микита означає “переможець” [7, с. 282]. Дійсно, на початку твору ми бачимо справжнього Лиса-“переможця”, якому вдається не лише безкарно полювати, навіть у “білий день” не повертатися з полювання “з порожніми руками”, а й насміхатися над людьми, які не спроможні ані обдурити, ані перемогти його. Досягає свого він, як зазначає автор, завдяки поєднанню двох чинників – це “надзвичайне щастя” і “його хитрість”.

Замислимося, чи випадково на перше місце серед цих чинників автор ставить саме “надзвичайне щастя” Лиса? “Хитрість” – це природна якість, що притаманна Лисові, невідповідно у фольклорі та літературі, коли йдеться про алегоричну розповідь, саме лисиця постає алегоричним зображенням хитрощі.

Надзвичайно важливою для осмислення морально-естетичної позиції Івана Франка у цьому творі вважаємо авторську рецепцію алегоричного образу Лиса, її особистісне трактування та національне-історичне забарвлення. Насамперед потрібно звернути увагу на те, що безпосередньо поняття “лис” або “лисиця” у довідковій літературі, що розглядає символи української культури [5] і українську міфологію [1] не зустрічаються, але до цих образів-символів звертаються опосередковано, під час розгляду інших явищ. Водночас у світовій культурі символ “лисиця” є самостійним, при цьому його тлумачення висвітлює дуже важливі аспекти авторського задуму Івана Франка, своєрідність реалізації цього задуму у творі.

Наприклад, у “Словнику символів” Дж. Трессидера у характеристиці лисиці зазначається таке: “Лисиця – приклад хитрощі – символ, логічно заснований на її розумі, але він часто доповнюється, особливо **в європейській традиції** (тут і далі виділено нами – **В.Г.**), більш ганебними якостями – злобою, лицемірством, хибою” [6, 197]. Отже, “базовою”, можна умовно так її назвати, тобто, провідною ознакою лисиці як символу є саме хитрість. Але, скоріше за все, безпосередньо ця якість не може вважатися цілковито негативною, цілковито, за висловом Дж. Трессидера, “ганебною”? Хитрість – природна людська якість, тому потреба в її існуванні також є природною (і навіть обов’язковою?) для будь-якого суспільства. Так складається життя, що безхитрісна людина в очах людей завжди виглядає дещо дивно – це такий собі дивак, якому в реальному житті дуже важко пристосуватися до обставин. Скажімо так: лисиця має бути хитрою, інакше це вже не лисиця!

Втім, інша справа – коли природно хитра лисиця водночас є злобною, лицемірною, коли саме ці та інші хиби в поєднанні з хитрістю визначають її

поведінку. За таких обставин, при такому поєднанні рис характеру, “базова” ознака образу-символу перетворюється на ще один ефективний засіб, з допомогою якого реалізується негативна модель поведінки, досягаються аморальні цілі. Тобто, природні хитрість і розум допомагають злобній, лицемірній, хибній лисиці ставати ще більш негативним образом, оскільки, наприклад, хитрий і розумний, але злобний, хибний лицемір діє набагато небезпечніше для оточення, аніж нерозумний, безхитрісний.

Також потрібно зауважити, що, назвемо їх так, “додаткові” риси-вади лисиці, які роблять цей образ-символ більш негативним, пояснюються дослідником “європейською традицією”, яку можна назвати гуманістичною. Скоріше за все, так склалося історично, адже народна гуманістична культура передбачала відповідне ставлення до особистості як поєднання позитивних і негативних рис, саме тому створена Богом істота в очах народу не може бути повністю грішною. Проте ті вади, які “додаються” до “базових” вад, значно підсилюють деструктивне начало, після чого відбувається своєрідне (і остаточне?) негативне “перетворення”.

Нагадаємо з цього приводу, що Лис Микита настільки переконався у власній винятковості, у власній всемогутності, що почав зухвало, пихато насміхатися не лише над людьми, а і над своїми менш вдалим товаришами, не розуміючи (чи не бажаючи розуміти?) при цьому, що його велика “хитрість” все ж таки є другорядним чинником, завдяки якому йому вдавалося бути “переможцем”. На першому місці, як підкреслює це автор, було все ж таки “незвичайне щастя”, прихильність долі... А ці речі, як відомо, практично не залежать від вчинків, чеснот або вад окремої людини – це вже у чистому вигляді втіленні волі Бога.

Добре відомо: серед гріхів, за які людину обов’язково має настигнути покарання від Творця, окремо виділяють гординю. Це надзвичайно важкий гріх, тому що гординя – це виклик не людям, а власно Творцю. Коли Лис Микита похваляється, що він може “в білий день” піти до міста і вкрати курку “просто з базару”, він кидає виклик не людям, не товаришам своїм, а

саме Творцеві. За це він має бути покараний.

У цьому контексті звернемо також увагу на біблійне, християнське значення символу “лисиця”, яке у казці Івана Франка має велике значення. Ось що каже про це Дж. Трессидер: “Як **нічний** хижак, якого важко заманити у пастку, лисиця стала у християнстві аналогією **хитрощів диявола**” [6, с. 197].

Інакше кажучи, “білий день” у контексті цього твору має сприйматися не лише і не стільки як певний часовий орієнтир, тут йдеться про опозицію “світло-темрява”, у межах якої існування Лиса Микита таким, який він створений Богом, передбачено самою природою “темряви”. Він належить “темряві”, він певною мірою уособлює її, тому він має існувати й діяти у межах “ночі”, лише тоді його існування є природним і виправданим. Зухвала, нахабна, тому що вона зумовлена гординою, спроба Лиса Микита утвердити себе як природу частину “світла”, яка, до того ж, має господарювати у цьому світі, – ось головний його виклик, ось його головна провина перед Творцем.

Не має сенсу нагадувати, що видатний український письменник Іван Франко був людиною європейської освіченості, яка поділяла і втілювала в життя європейські гуманістичні цінності, тому практично в усіх творах його морально-естетична позиція була спрямована на обстоювання цих цінностей у поєднанні з найважливішими моральними цінностями українського народу як частини європейської спільноти. І головний конфлікт казки “Фарбований Лис” також переконує нас у цьому. У казці Франка Лис Микита стає індивідуально-авторським символом гордині, такого устрою світу, коли власні чесноти сприймаються не як сумлінна реалізація волі Творця, відповідно до якої з’являється у світі кожна жива істота, а як виключно власні досягнення. Людина, яка сприймає світ і своє місце в ньому саме так, є людиною приреченою, оскільки руйнує основи світобудови, суспільства, власної душі.

Отже, моральні та культурні “європейські цінності”, як кажуть зараз, український патріот Іван Франко, ще раз підкреслимо, сприймає крізь призму українського життя, цінностей власного народу. Загальновизнано, що

важливим чинником, що сприяв розвитку європейської культури, було розмежування суспільства, яке зумовлено “переходом від сільської культури до міської культури” [2, с. 18]. Взагалі, село та місто як форми організації життя людей майже завжди протиставлені одне одному в європейській культурній традиції. За часів Франка це протистояння було дуже гострим, причому і село, і місто як побутово-культурні осередки мали як свої переваги, так і свої недоліки. Безумовно, це не могло не знайти відбиття в надзвичайно чутливого до цих питань уродженця Львівщини Івана Франка, який, образно кажучи, тривалий час перебував “у шкурі” і селянина, і мешканця міста.

Саме місто, на відміну від села, виявляється тим середовищем, у якому Лис Микита ніколи не зможе стати “переможцем”. Гординя призвела до того, що Лис Микита опинився, скажімо так, на “чужій території”. Тут панують зовсім інші закони життя, до яких він, щоправда, може певною мірою пристосуватися (“Посидівши годину зо дві в бур’яні під плотом, він **звик...**”), але ніколи, навіть за найсприятливіших умов, не зможе **почуватися** тут “переможцем” – занадто багато ворогів, занадто велика небезпека...

Зробимо “попередній висновок” розгляду казки та її головного героя: на початку твору письменник зображає істоту, яка під впливом успіхів, що стали наслідком поєднання “надзвичайного щастя” і власної хитрощі, забула про волю Творця, кинула виклик світобудові, законам життя, у поведінці якої визначальним чинником стає гординя, що зумовлює зухвале ставлення до людей і “товаришів”. Додаткові негативні якості, що притаманні символу “лисиця”, нівелюють те позитивне, що могло б заслуговувати на повагу, а хитрість і розум, завдяки яким Лис Микита тривалий час був “переможцем”, лише погіршують його моральні якості, роблять його доволі, яка кажуть, “успішним” мисливцем, але в особистісному плані він стає лише неприємною істотою, пихатим гордівником.

Досить докладно, у деталях, описана історія “порятунку” Лиса Микити засвідчує, що тоді, коли він перестає сприймати себе як “всемогутнього”,

коли він поводить ся як має це робити, доля прихильна до нього. Але прихованим свідомством того, що цей незвичайний “порятунок” був значною мірою зумовлений волею Творця, виклик якому кинув Лис Микита, можна вважати блискучу художню деталь: розповідаючи про те, як Лис залишає рятівну для нього бочку, Франко каже, що “Лис Микита прожогом вискочив із свого **незвичайного купелю**”. Безумовно, ця деталь багатозначна, її можна навіть тлумачити і як “друге народження” героя, але головним, з нашого погляду, є те, що Лиса Микиту оберігає Той, хто захищає кожен живу істоту, оскільки поява цієї істоти є частиною Божого Промислу.

Отримана дивним шляхом нова зовнішність Лиса Микити нічого не змінює в його характері, поведінці, намаганнях обдурити всіх. Знову ж таки, письменник з допомогою художньої деталі дає зрозуміти читачам, що пофарбований, зовнішньо перетворений на невідому світу істоту, Лис Микита залишається собою: “З переляку він кинувся тікати, але **сам від себе не втечеш**”. Тому саме його природна хитрість знову стає головним чинником, що зумовлює поведінку дуже розгубленого раніше своїм “перетворенням” Лиса Микити.

Цікаво, що після усвідомлення ним того, як перелякані його виглядом звірі не впізнають Лиса, але сильно бояться цього невідомого звіря, Лис Микита майже миттєво робить природний для себе висновок: “на цьому можна добре виграти”. Подальша його поведінка переконує, що хитрість поєднується з добрим знанням законів лісу, його мешканців, їхніх звичаїв. Так, тривале мовчання Лиса Микити ще більше лякає звірів, він знає про це, розраховує на це, вміло використовує цю особливість поведінки “товаришів”. Також він одразу заявляє про свої подальші наміри тим, що “прийшовши на середину звіриного майдану, сів на тім пеньку, де звичайно любив сидіти Ведмідь”. Власне кажучи, Лис Микита вже тоді “переміг” усіх, вже тоді він зламав можливий опір звірів, зробив так, що вони визнали його право бути їхнім царем. Промова Лиса Микити лише закріпила його перемогу.

У своїй промові Лис Микита згадує святого Миколая, пояснюючи свою

появу в лісі тим, що саме цей – надзвичайно поважний – святий створив його. Безумовно, хитрий Лис добре “прорахував”, що, по-перше, ці слова звірі сприймають як турботу вищих сил про себе, по-друге, після цієї промови вже ніхто не наважиться сперечатися з тим, що він стане царем звірів. Навпаки, після того, як звірі дізналися про Боже походження жакливої (раніше) для них істоти, “нечувана радість запанувала в звіринім царстві”!

На цьому етапі обговорення казки вчителеві потрібно зосередити основну увагу на поведінці звірів, на їхньому сприйнятті того, що відбулося, на їхньому ставленні до появи “царя”. Добре відомо, що кожного “короля грає почет”, що саме від нього залежить, як сприймається правитель, якого він оточує.

По-перше, чи випадково звірі, несамовито радіючи тому, що ними “володітиме” надалі “добрий цар”, згадують Господа? З одного боку, ця згадка начебто стає природною, оскільки сам “цар” повідомив про те, що його поява – воля Божа, що він створений святим Миколаєм саме для того, щоб, як той начебто казав Лисові, судити “по правді” і не допускати нікому “кривдити моїх звірів”. З іншого ж боку – цією брехнею “цар”-самозванець знову кидає зухвалий виклик Творцю! При цьому завдяки власній хитрощі він розмовляє із звірами так, як вони хочуть, обіцяє бути добрим і справедливим...

Здається, поведінка звірів виправдана ситуацією, але вона є такою, якою її “запрограмував” хитрий Лис Микита.

Нагадаємо, що перша спроба Лиса Микити поставити себе “над Богом”, над законами світобудови виявилася невдалою, але він не зупиняється. Більше того, на перший погляд складається таке враження, цього разу, з другої спроби, він зможе “перемогти” Творця – і відбудеться це завдяки хитрому, нахабному використанню Микитою Його імені, Його авторитету? А “допомагають” йому в цьому звірі, які співають йому оди та роблять все, щоб його “царювання” було для Лиса Микити легким, безхмарним, безмежно щасливим.

Звернемо увагу школярів на те, що діяльність Лиса Микити як “царя” полягала у тому, що він... нічого не робив! Не втручався в події, не намагався

нічого виправити, не “заводив ладу”, не “судив по правді”, нікого не захищав. Нагадаємо також, саме це він у своїй промові, коли посилався на слова святого Миколая, обіцяв звірям, схоже, саме цьому вони раділи, коли визнали право Лиса Микити бути їхнім царем. Тепер життя звірів аж ніяк не змінилося, “Жили собі звірі під новим царем зовсім так, як без нього...”.

Запропонуємо учням подивитися на те, як саме Іван Франко розповідає про “справедливість” Лиса Микити під час його царювання: “Та й справедливість його була така, як звичайно у звірів: хто буд дужчий, той кращий, а хто слабший, той ніколи не вигравав справи”. Та не було ж від “царювання” Микити ніякої “справедливості”! Чому ж тоді звірі раділи, чому вони майже не обожнювали свого “царя”: “...всі звірі були дуже раді, що мають такого мудрого, могутнього і ласкавого царя, а надто такого не схожого на всіх інших звірів”?

Скоріше за все, потрібно визнати, що “царювання” Лиса Микити є алегоричним зображенням життя тодішнього села, коли “громада” сприймала владу пана як таку, що дана Богом назавжди? Коли пан, який не дуже утискував кріпаків, був в їхніх очах і “мудрим”, і “могутнім”, і “ласкавим”... Соціальні мотиви тут переважають над вимислом, і казка про тварин стає майже побутовою казкою, алегорична природа якої сприяє більш переконливому зображенню сучасного письменнику суспільства.

Прямим підтвердженням цього можна вважати намагання звірячої “громади” належним чином відсвяткувати “роковини того дня, коли він (Лис Микита – **В.Г.**) став царювати”. Підготовка до цього “свята”, опис того, як воно відбувається, – це, з нашого погляду, гостра сатира на офіційні церемонії, під час яких “підлеглі” намагаються якомога “щиріше” висловити свою відданість “шановній особі”... На жаль, це дуже схоже на деякі моменти сучасного життя, але прямі паралелі вчителю проводити не варто, це доцільно лише тоді, коли самі учні почнуть розмову про сучасне звучання казки Івана Франка.

Завдяки чому Лис Микита видав себе? Як пам’ятаємо, коли він слухав створену на його честь “чудову кантату”, він забув про необхідність бути

обережним, тому що “його серце було переповнене”. Саме почуття, які він не міг угамувати, саме втрата притаманним йому обережності, хитрощі, виваженості викликали вчинок, наслідком якого було те, що звірі викрили брехуна – “мов полуда з очей спала”.

І виявляється, що Лис Микита втратив все тому, що дозволив собі на мить стати собою? Повернувся до себе такого, яким він був раніше. Зовнішність, звичайно, не змінилася, але після того, як “він, піднявши морду, задзявкотів собі по-лисячому”, викриття було неминуче...

Проте, не можна не поставити собі це запитання, чому ж покарання брехуна було таким незвичайно жорстоким? Чому раптом усі звірі, начебто вони збожеволіли, “розірвали його на шматочки”? Чому при цьому вони не згадували “вже ні про його добродійство, ні про його хвалену мудрість”, яку декілька хвилин тому вони несамовито славили?

Описуючи фізичне знищення звірами лише вчора обожнюваного ними “царя”, письменник каже, що вони були “люті тільки за те, що так довго давали йому дурити себе”. Але ж, загострюємо це питання, кого звірям треба звинувачувати в цьому – “нещасного Лиса Микиту” чи себе?

Саме тут, осмислюючи фінал твору, треба ще раз підкреслити і наголосити: видатний український письменник Іван Франко, спираючись на українські та європейські літературні й фольклорні традиції, створив оригінальну казку, яка обстоює народну мораль і водночас доволі безстороннє оцінює деякі якості народу, які притаманні йому, але не прикрашають його... Розгубленість і люта роздратованість звірів викликані тим, що вони намагаються жорстоко помститися Лисові Микиті за **власний** страх, за добровільне приниження! Тому вони і тільки вони винні у тому, що відбулося...

Пригадаємо, поява невідомого звіря налякала й збентежила лісових звірів саме тим, що вони ніколи не бачили нічого подібного і не могли собі уявити, чим може він загрожувати життю в лісі: “А хто там знає, яка в нього сила, які в нього зуби, які кігті і яка його воля?” Тобто, звірі з самого початку були впевнені, що цей невідомий лісу і світові звір має стати їхніх

господарем, вони розмірковували лише над тим, як саме їм потрібно буде краще улещати його, прислуговувати йому, підкорятися йому!

Можна припустити: якби не жах, що охопив усіх звірів, викрити Лиса Микиту, мабуть, було б доволі просто, але жах затьмарив очі, і хитрий Лис блискуче скористався нагодою... Готовність підкоритися, яку демонструють звірі, була (і є?) далеко не кращою рисою народного характеру, яку великий Каменяр не сприймав, проти якої він боровся, в якій він справедливо бачив витоки народної долі...

Видатний український письменник-гуманіст Іван Франко добре розумів, що шлях народу до свого щастя не може бути простим і легким, але для здобуття волі цим шляхом обов'язково потрібно пройти. Усім і кожному. І перший крок на цьому шляху – це позбавлення страху, усвідомлення того, що ти сам відповідаєш за власну долю, позбавлення ілюзій щодо “доброго пана...”

Підсумок потрібно зробити разом з учнями, на цьому етапі розгляду казки можна зазначити, що в ситуації, в якій опинилися звірі, винен, звичайно, і Лис Микита, гординя якого призвела до того, що він двічі кидав виклик Богові і обидва рази був за це покараний. Але ця провина – наслідок його природи, адже “від себе не втечеш”, іншим він бути не може! Набагато більше винні самі звірі, які “сумлінно” грали “доброго царя”, які, приписуючи йому великі чесноти, шануючи його, зробили все необхідне для того, щоб над ними цілий рік царював пройдисвіт...

Учні можуть самі помітити, що зображена Іваном Франком картина дуже схожа на те, що описано в одній з казок Ганса Крістіана Андерсена. Адже насправді “нова сукня” Короля існувала лише в головах й очах тих, хто задалегідь по-рабськи переконав себе, що вона, ця “сукня”, насправді “існує”... Так і могутній, справедливий, добрий “цар” існував лише тому, що звірі переконали себе: він є!

Осмислюючи взаємостосунки Лиса Микити і звірів, їхні відносини, вчитель обов'язково має звернутися до особистісного досвіду

п'ятикласників, зіставити мистецтво слова і реальне життя з метою переконати учнів у тому, що справжній письменник завжди є гуманістом, що він завжди обстоює найкращі, найкорисніші народні моральні цінності, викриває вади й недоліки. Проте, це переконання можливо лише за умов якісного опрацювання тексту казки, з'ясування п'ятикласниками морально-естетичної позиції письменника, усвідомлення ними оригінальності, неповторності виучуваного твору. Тому лише сам учитель може визначитися з тим, яким має бути узагальнення вивченого матеріалу, спираючись на знання специфіки вивчення української літератури учнями класу, у якому він працює, педагог має обрати найбільш ефективні форми проведення підсумкового етапу вивчення казки “Фарбований Лис”.

При цьому, звичайно, осмислення морально-естетичної позиції письменника неможливе без осягнення авторського задуму і засобів його реалізації.

... Як зазначалося на початку статті, розглянутими вище моментами не можна охопити всі аспекти вивчення казки Івана Франка “Фарбований Лис” у 5-му класі. Під час цього вивчення обов'язково виникнуть навчальні ситуації, які пов'язані з особистісним осмисленням учнями 5-го класу образів казки, із впливом сучасного життя на переосмислення деяких чеснот і вад людини. Вчителеві потрібно ретельно враховувати можливий “зворотний зв'язок”, правильно використовувати його під час вивчення твору, але все, що відбувається на уроці, має спиратися на текст твору, на правильне осмислення морально-естетичної позиції письменника.

Іван Франко сказав цією казкою своєму народові правду про нього, і нібито “казковість” цієї правди аж ніяк не може обманути вдумливого читача.

Розглянуті вище моменти твору, його художні деталі, їхня контекстна інтерпретація певною мірою забезпечують можливість побудувати роботу з вивчення у 5-му класі казки Івана Франка “Фарбований Лис” на засадах, що є адекватними морально-естетичній позиції письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович В. Українська міфологія / В.Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
2. Лосев А.Ф. Естетика Возрождения / А.Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1978. – 632 с.
3. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів : Українська література. 5-12 класи. – К. : Перун, 2005. – 209 с.
4. Ситченко А.Л. Аналіз епічного твору у 5-му класі : посібник для вчителів / А.Л. Ситченко, Н.М. Огренич. – К. : Ленвіт, 2007. – 96 с.
5. Словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
6. Трессидер Дж. Словарь символов / Дж. Трессидер. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 448 с.
7. Успенский Л.В. Ты и твоё имя / Л.В. Успенский. – Л. : ГИДЛ, 1960. – 296 с.
8. Цимбалюк В.І. Українська література : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.І. Цимбалюк, В.В. Потіха. – К. : Навч. книга, 2005. – 320 с.